

בין 'חברה יישובית' לחברה פוליטית' היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט

יעקב שביט

הנחת-המוצא של מאמר זה היא שאת התפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי אפשר לבחון לפי שני מושגי-יסוד: הראשון – התפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל כ'חברה יישובית', והשני – התפתחותו של היישוב כ'חברה פוליטית'. שני מושגים אלה אמנם קשורים זה בזה ביחסי-גומלין הדוקים, אבל אינם חופפים זה את זה. כ'חברה פוליטית' כוונתנו לדרך-התפתחותו של היישוב היהודי כקהילייה בעלת ממשל פוליטי עצמי ובעלת מוסדות פוליטיים אוטונומיים המתקיימים תוך התאמה והסתגלות למסגרת הפוליטית המנדטורית; כ'חברה יישובית' כוונתנו למלוא המכלול של הרקמה החברתית-הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל. טענתנו היא שבעוד 'החברה הפוליטית' של היישוב התגבשה במידה רבה של אוטונומיה, והתפתחותה היתה תלויה מבחינות רבות בהכרעות אידיאולוגיות ופוליטיות בתוך היישוב היהודי עצמו, הרי 'החברה היישובית' עוצבה במידה רבה פי כמה על-ידי מה שנכנה 'כוחות מעצבים', שהיו כוחות 'לא-נשלטים' על-ידה.

ל'חברה הפוליטית' של היישוב היהודי היתה השפעה מרחיקת-לכת על עיצוב קלסתר-הפנים החברתי של 'החברה היישובית' במגזרים מסוימים ומרכזיים שלה, אבל בר-זמן היתה משוללת השפעה כלשהי על עיצובם של מגזרים מרכזיים וחיוניים אחרים; ואלה קבעו את דמותה הכללית של 'החברה היישובית'. לפיכך לא התקיימו רק השלמה וחפיפה בין שתי המערכות הללו אלא התקיימה גם מתיחות פנימית רבה ביניהן. ההיסטוריה של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט היא, על-פי גישה זאת, היסטוריה של יחסי-הגומלין בין שתי ה'מערכות' הללו. הנחת-היסוד הזאת היא המאפשרת ואף מחייבת ארגון מחדש של העובדות והנתונים הרבים הידועים לנו. הנחת-המוצא שלנו דוחה אפוא את הגישות שהעמידו במרכז התיאור ההיסטורי של התפתחות היישוב היהודי בתקופת המנדט את התפתחותו כ'חברה פוליטית'. דומה שהמחקר המיקרו-היסטורי העשיר והמגוון למדי של ההיסטוריה הפוליטית והמפלגתית של ארץ-ישראל בתקופת המנדט מתרכז סביב שתי תפיסות נוגדות: התפיסה האחת מעמידה במרכז התיאור את מה שנהוג לכנות 'המימד האידיאולוגי' ואת ההכרעה האידיאולוגית מתוך הכרתה שתהליך הבנייה של החברה

1 ראה: ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה – יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט כקהילייה פוליטית, תל-אביב תשל"ח, עמ' 180-219 ('המימד האידיאולוגי במערכת הפוליטית של היישוב'). ספרות המחקר על התפתחות האידיאולוגית של תנועות, מפלגות, אסכולות ואישים, עניפה מאוד.

היישובית היה תהליך של בחירה רצונית ומודעת בין אלטרנטיבות שונות. אידיאולוגיה כאן היא גם פרשנות למציאות היסטורית נתונה, גם תכנית לשינוי פני המציאות הזאת וגם הכוח המניע של השינוי. הכרה זו הניכה דיון נרחב ומסועף בהתפתחותן של האידיאולוגיות והפרוגרמות השונות בתנועה הציונית.

התפיסה השנייה כודדה והעמידה במרכז את תהליכי ההתגבשות של דפוסי הכוח הפוליטי המאורגן ושל הקהילה הפוליטית כפי שצמחו מתוך 'החברה היישובית'. הארגון הפוליטי והכוח הפוליטי הוכרו כגורמים הממשיים היוצרים שינוי. אידיאולוגיה שייכת לתחומה של 'ההיסטוריה של האידיאות' אם אין כוח פוליטי מאורגן ופעיל המאמץ אותה ומיישם אותה ב'מציאות'. מובן אפוא כי השאלות ההיסטוריות ששואלות שתי גישות אלה שונות בעיקרן, ומתוך כך שונות גם בצורה חדה החשובות שהציעו.²

שתי התפיסות הללו מציגות, בירדעין, הסבר חלקי לתהליכי עיצובו של היישוב כ'חברה יישובית' וכ'חברה פוליטית' בתקופת המנדט, וטוענות שתיהן, במידה רבה, כי הסינתיזה ביניהן היא שתספק הסבר מלא יותר. אבל יחד עם זאת יש לשתיהן גם מכנה-משותף אחד: שתיהן מניחות, בעיקרו של דבר, כי 'החברה הפוליטית' עוצבה על-ידי קבוצות חברתיות מאורגנות ובעלות תודעה עצמית וכי הקבוצות המנהיגות את 'החברה הפוליטית' הן שעיצבו את דמותה של 'החברה היישובית'. אמנם הוכרו, כאמור, המגבלות שהציב השלטון המנדטורי לפעילותם של כוחות פוליטיים אוטונומיים וולונטאריים, והמשימות שמגבלות אלה הטילו על הכוחות הפוליטיים ביישוב היהודי,³ אבל בר-בזמן ראו ב'חברה הפוליטית' את הגורם המעצב את דמותה של 'החברה'. התוצאה היתה לעתים תכופות, התעלמות מתפקידם של כוחות מעצבים אחרים. אלה הוכאו בדרך-כלל כ'גורמי רקע' בלבד, אשר הכוחות הפוליטיים היו צריכים להסתגל אליהם או להתמודד אתם. המחקר של ההיסטוריה הכלכלית או התברתית של היישוב הפך, בדרך זאת, מנותק במידה רבה מן המחקר של ההיסטוריה הפוליטית והמפלגתית.

2 בעניין זה ראה: י' שפירא, אחרות העבודה ההיסטורית — עוצמתו של אירגון פוליטי, תל-אביב תשל"ה. על הוויכוח הנוקב סביב גישתו ראה: יוס' עיזין על ספרו של יונתן שפירא, אחרות העבודה ההיסטורית, יד טבנקין, ינואר 1976; וכן: שפירא, 'פוליטיקה ואידיאולוגיה', אשר אריאן (עורך), ישראל — דור ההתהוות, תל-אביב תשל"ט, עמ' 77. ראה גם את הבחנתו של ברקין על שאלות ששואל ההיסטוריון החברתי לעומת ההיסטוריון הפוליטי: H.G. Berkin, 'Social History', F. Steners (ed.), *The Varieties History*, New York 1952, pp. 430-455.

3 הרוביץ וליסק (לעיל, הערה 1), עמ' 11-46. ממילא ברור כי ההתייחסות המקובלת למתח בין 'אידיאולוגיה' ל'מציאות' חייבת לקחת בחשבון יכולתו של הארגון נושא האידיאולוגיה להשפיע באותם תחומים שהמכלול האידיאולוגי-העקרוני מתייחס אליו. בר-בזמן יש לזכור כי הזהות האידיאולוגית של חברי הקבוצה בחברה וולנטרית הם בסיס עיקרי להשתייכותם לקבוצה ומכאן גם יכולת ה'ארגון' להפעילם. ההתנגדות העזה שעוררה גישתו של שפירא נעוצה בכך שלפי תיאורו תמורה במדיניות — ובעקבותיה תמורה בנוסח האידיאולוגי — מקורה קודם כל בחמורה במעמדה של הקבוצה או במעמדה של האישיות במערכת הפוליטית. גם הזיקה בין המערכת הפוליטית של היישוב לבין המערכת הפוליטית של המנדט היתה יותר מאשר זיקה אינסטרומנטלית (כהגדרת הרוביץ וליסק, שם, עמ' 15). מכל מקום, יש להבחין בין זיקה במונח של שאלת סמכויות לבין זיקה במונח של השפעות גליות וסמיות על כללי ההתנהגות, המגבלות, האילוצים והאפשרויות של המערכת הפוליטית היישובית.

ב

הנחתנו היא שבארץ-ישראל המנדטורית היתה 'החברה הפוליטית' חלשה ומוגבלת מכדי שתוכל לעצב כרצונה את דמותה של 'החברה היישובית'. בארץ-ישראל פעלו כוחות מעצבים אשר הכתיבו את קווי-התפתחותה ואת מאפייניה העיקריים של 'החברה הפוליטית' – מצד אחד; ומצד אחר היו מחוץ לתחום שליטתה של 'החברה הפוליטית'. 'כוחות מעצבים' אלה היו כוחות מוכרים אך היו כוחות 'לא-נשלטים'.

את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל תחת משטר המנדט תיאר חיים ארלוזורוב כהתיישבות המתממשת לפני מחיצת זכויות:

כל זה הוא בכנינת חומת זכויות גבוהה מאד וחלקה מאד: מעבר לחומה הזאת משתרעת לאור השמש המבריק, כגן עדן נעול, ההגשמה הממשית של המנדט. אולם אי אפשר לנפץ את החומה הזאת, ולעבור אותה – קשה מאד.⁴

החברה הפוליטית של היישוב היהודי עסקה – במישורים שונים – בלשונו של ארלוזורוב, בחיפוש אחר 'סולם הכשפים' כדי לעבור עליו את 'חומת הזכויות' הזאת. אולם, ברוב רובם של המקרים לא היה בכוחה להביא שינוי ממשי, והיה עליה להסתגל לתנאים שהכתיבה. 'החברה הפוליטית', בעיקר במימד האידיאולוגי והפרוגראמאטי שלה, התעלמה הרבה מן האילוצים ומן המגבלות האלה וניסחה הרבה משאלות, תכניות וחזונות אשר לא עלו בקנה-אחד עם האפשרויות שיצרו 'הכוחות המעצבים' שלא נשלטו על-ידה. במידה רבה מאוד יצרו כוחות אלה 'חברה יישובית' שהיתה שונה בהרבה מן החברה שהאידיאולוגיה תיארה או שהארגון הפוליטי ביקש ליצור או לכוון. 'הכוחות המעצבים', אשר הוגדרו כאן ככוחות 'לא-נשלטים', עיצבו מגורים רבים של 'החברה היישובית' והיו 'מסגרת ההתייחסות' בתוכה פעלו האידיאולוגיה והארגון גם יחד. יש להדגיש שאין הכוונה כלל ועיקר לגישה דטרמיניסטית המבליטה את כוחם של תהליכים 'סטיכיים'. תהליכים 'סטיכיים' הם, בחלקם לפחות, תולדה של הכרעה פוליטית ושל מדיניות. אין הכוונה גם להפחית מערכה של ההכרעה האידיאולוגית ומערכו של המניע האידיאולוגי כבחירה בין אלטרנאטיבות; אולם טווח האלטרנאטיבות ואפשרויות ההגשמה נוצרו על-ידי כוחות 'לא-נשלטים'. לא די אפוא בתיאור הכוחות הללו, אלא יש צורך להבהיר את תפקידם ואת מעמדם בעיצוב דמותו של המרקם החברתי של היישוב היהודי בארץ-ישראל המנדטורית.

ג

אנו רואים את פרשת-הדרכים בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל כ'חברה יישובית' וכ'חברה פוליטית' ככיבוש הבריטי של ארץ-ישראל. ב'1917 פרצה הציונות את 'קיד הברזל' כתנועה מדינית וחזתה בהקמתה של 'חומת הזכויות' מן הבחינה ההתיישבותית. אמנם אפשר לחשוף שורשים ומקורות לתהליכים רבים שחלו בתקופת המנדט כבר בתקופה שקדמה לכיבוש הבריטי, גם בתוך

4 ח' ארלוזורוב, 'חומה של זכויות' (1926), כתבי חיים ארלוזורוב, א, תל-אביב תרצ"ד², עמ' 31.

'היישוב הישן' וגם בתוך 'היישוב החדש', אבל השלטון הבריטי הוא זה אשר שינה באופן משמעותי את המציאות הארץ-ישראלית בכל תחומי החיים. לראשונה הוכרה האפשרות שהיישוב היהודי יתפתח כחברה לאומית אוטונומית לכל דבר.⁵ כר-בזמן חדלה ארץ-ישראל להיות פרוכניציה שולית של אימפריה בדרומים והיתה לחלק מאימפריה גדולה ודינאמית. היא נקשרה לתהליכים פוליטיים וכלכליים שעברו על אירופה בין שתי מלחמות-העולם.

בני-הדור עצמם היו מודעים לאפשרויות הגדולות ולסכנות הגדולות הצפויות ממצב-עניינים חדש ומהפכני זה. מצד אחד סברו רבים כי 'הצהרת בלפור', הכיבוש הבריטי והמנדט פותחים 'אפשרויות בלתי-מוגבלות להתפתחות לאומית נורמלית'.⁶ הם האמינו כי עתה הפכה הציונות לכוח ממלכתי של ממש ועל כן נעשתה 'באופן אבטומטי בת-אשראי ושואבת-הון, ואין היא נזקקת יותר אך ורק לחסדי האידיאליזם'. דוד בן-גוריון האמין שאחרי הכיבוש הבריטי יוכל היישוב להתפתח באורח חופשי כחברה לאומית, משום שבארץ-ישראל אין 'סביבה זרה' שתכפה עליו את התרבות ואת סגנון החיים שלה. ב'סביבה זרה' התכוון בן-גוריון ל'סביבה' העות'מאנית-הערבית. השלטון הבריטי, לעומת זאת סבר, יעניק לציונות שיתוף-פעולה מלא וחיובי וחירות גמורה להתפתח כ'חברה' וכ'חברה פוליטית' באופן אוטונומי. גם ברל כצנלסון האמין שהכיבוש הבריטי ישנה בצורה חד-משמעית וחיובית את 'הסביבה' בה חי ונוצר היישוב היהודי וישחרר אותו מקיום ספרטני ודל בתוך סביבה מפגרת.⁷

בבסיסה של הנחה זו היתה האמונה שתפקידו של השלטון הבריטי — כוח 'לא נשלט' (על-ידי היישוב היהודי) בגילוייו השונים — ליצור מסגרת חיובית, חופשית ורחבה להתפתחותה של חברה יהודית לאומית אוטונומית לפי בחירתה והעדפותיה.

שונה בתכלית היתה גישתו של יוסף חיים ברנר. בחושים מחודדים, לא מעט בשל רגישותו ל'פסיכולוגיה היהודית' ביטא חרדה מפני השפעתה האפשרית של 'הסביבה החדשה' ו'הלא-נשלטת' על היישוב היהודי. הוא גרס שתחת השלטון הבריטי לא יהנה היישוב היהודי מיתר 'חירות' של בחירה, אלא, אדרבה, מ'מגבלות רבות'. אין פירוש הדבר שהעדיף את 'הסביבה' המפגרת של השלטון העות'מאני ואת מגבלותיו, אבל הוא חש מה רב עתיד להיות כוחו של השלטון הבריטי לעצב מאפיינים עיקריים של 'החברה היישובית'. ברנר גרס שהשלטון העות'מאני היה כוח חיצוני בלבד, ואילו השלטון הבריטי הוא כוח 'מלא פנימיות':

...עכשיו, עם כניסת הכח של עכשיו — הדברים אחרים הם במקצת. הכח הכובש החדש הגדול הזה הוא לא רק חיצוני: הוא מלא פנימיות, תוכיות גם כשהוא לעצמו וגם לגבי אחרים.

5 על גיבוש הרעיונות של ממשל מדיני אוטונומי אחרי הכיבוש הבריטי ראה: י' גיל-הר, 'התארגנות והנהגה עצמית של הישוב בארץ ישראל מראשית השלטון הבריטי עד לאישור המנדט (1917-1922)', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 53-84; י' שביט, 'היכוח על אופיה של החברה הלאומית בארץ-ישראל בראשית המנדט' [ברפוס].

6 ד' בן-גוריון, 'פרשת דרכים', ניו-יורק, נובמבר 1915 (קעמפער שטימע, כח) בספרו: ממעמד לעם — פרקים לבירור דרכה וייעודה של חנועת הפועלים, תל-אביב 1974, עמ' 13.

7 בן-גוריון, שם, עמ' 13; ברל כצנלסון, 'לקראת הימים הכאים', דברים כוועדה החקלאית השביעית, פורים תרע"ח, בספר: כתבי ב' כצנלסון, א, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, חשי"א-תשי"ב, עמ' 63-86.

הכח הזה — בצורתו האצילית — דרכו, אמנם, לתת מנוחה רוחנית גמורה לכל משועבדיו, לקרא ילך כל איש וכל עם בשם אלהיו ובשם דעותיו; הוא את הנפש אינו מבקש. אבל דוקא ממנו — ביחוד בהתגלות השפעתו החילונית — אפשר שנשקפת סכנה לא מעטה לשאיפת השאיפות של נפשות מיטב בני אומתנו.⁸

השלטון הבריטי מייצג, לדעתו, חברה אימפריאליסטית וקאפיטאליסטית, שאת חוקי הכלכלה והחברה שלה ישליט גם בארץ-ישראל. בארץ-ישראל תשלוט אפוא 'תרבות מנצ'סטר והסיטי של לונדון בכבודה ובעצמה', ותרבות זו תהיה פיתוי עצום לאינסטינקטים של אותם כוחות חברתיים 'הרודפים אחרי רווחים קלים'. ברנר האמין אמנם כי החלוצים הארץ-ישראלים לא ייפגעו מפיתוי זה ויתגברו על ה'מסורת' ועל 'העירוניות המחלחלת בדם' ו'חוקי הברזל' של ההתפתחות הכלכלית, אבל דומה כי הטיל ספק ביכולתם של יסודות חברתיים אחרים ביישוב לא להיכנע לכוחות אלה.⁹ גם ארלוזורוב האמין באותו זמן כי החברה היישובית עתידה להתרסק כחברה סוציאליסטית-עממית, מרקם חברתי-לאומי חדש, 'שכאילו נקלע בן-לילה על-ידי זרם ההיסטוריה'.¹⁰ אבל דומה כי ארלוזורוב היה גם בין הראשונים שידעו לנתח את ההשפעה העמוקה שיש לכוחות 'הלא-נשלטים' על התפתחותו ועיצובו של היישוב היהודי כ'חברה'. ברור היה לו כי שתי השאיפות הציוניות העיקריות — יצירתו של רוב יהודי דימוגרפי בארץ-ישראל ויצירתה של חברה יהודית בעלת אופי מוגדר בה — יתמששו רק אם יהיו בידי היישוב היהודי האמצעים והכלים לביצועה של משימה כזאת. הציפייה הראשונה היתה שהמנדט הבריטי כשלטון ממלכתי ריכוזי יתערב בקביעת חוקים ודפוסים שייצרו הקלות, יתרונות ושיטות-סיוע. כיוון שכל התיישבות היא תהליך מורכב של יחסי-גומלין בין יבוא ההון, הצטברות ההון, קצב ההגירה והרכבה, רמת-החיים, השליטה על אוצרות-טבע, החקיקה הפיסקאלית והסוציאלית, הרי כל ניסיון לעצב חברה על-פי תכניות קבועות מראש תוכע ומחייב שליטה על כל איבריה של המשוואה ההתיישבותית הזאת. שליטה כזו בכל הגורמים המתחלפים והגמישים אפשרית רק במסגרתו של משק ציבורי מאורגן.¹¹ מצב כזה אינו קיים בארץ-ישראל והוא הכופה על היישוב היהודי לפתח את ה'חברה' שלו באורח אוטונומי — ומוגבל.

האידיאולוגיה הציונית יכלה אפוא לרקום תכניות רבות על דמותה של 'חברת העתיד', אבל באותה עת עצמה חרשו הכוחות 'הלא-נשלטים' על-ידי חריש עמוק בדמותה כחברה ובדפוסיה כמשק. תיאור ההיסטוריה החברתית של היישוב היהודי בארץ-ישראל מעמיד, אם כן, לפנינו קבוצה של שאלות: מה היה אופיים של אותם 'כוחות מעצבים' שהיו מחוץ לשליטתה של 'החברה הפוליטית' ומה היתה מידת השפעתם? מה היו תהליכי ההתאמה וההסתגלות של 'החברה היישובית' לפעולותיהם של כוחות אלה? מה היתה מידת ההשפעה של 'החברה הפוליטית' על 'החברה

8 כריזחאי (י"ח ברנר), מפנקס (לרגל הכניסה), נכתב בפתח-תקוה, ד' בכסליו תרע"ח, בספר: הארץ והעבודה — קובץ לספרות ולעניני העבודה והישוב, א, יפו תרע"ח, עמ' 15.

9 שם.

10 ארלוזורוב, 'הסוציאליזם העממי של היהודים' (1919): כתבים (לעיל, הערה 4), ג, עמ' 72.

11 ארלוזורוב, הדין-וחשבון של ועדת החקירה (1931): כתבים, שם, א, עמ' 200.

היישובית? מהו מאזן היתרונות והחסרונות בהתפתחותו של היישוב כחברה כתוצאה ממערכת היחסים בין 'החברה היישובית' והחברה הפוליטית, הכוחות ה'נשלטים' וה'לא-נשלטים'?¹²

ד

המנדט הבריטי הפך את ארץ-ישראל ליחידה פוליטית, מנהלית וכלכלית אחת. הוא כונן בה לראשונה מנהל יעיל אשר גילה מעורבות בכל תחומי-החיים. מנהל זה ייצג שלטון של מעצמה בעלת אינטרסים פוליטיים וכלכליים ובעלת מבנה חברתי-כלכלי מוגדר. רוב רובם של הצעדים שהמנהל הבריטי ביצע בארץ-ישראל היו פועל-יוצא משיטתה הכלכלית-החברתית, והם הוכתבו בראש ובראשונה משיקולים מדיניים למעמדה של בריטניה בארץ-ישראל. הממשלה הבריטית צמצמה את התערבותה הכלכלית הישירה וסעיף 18 של תקנות המנדט חשף את ארץ-ישראל ליבוא סחורות ללא מכסים. סעיף 6 של התחייבויות המנדט לא מומש, והיישוב היהודי נאלץ לרכוש את שטחי ההתיישבות שלו בכסף מלא ובשטחים מוגבלים.¹³ מדיניות המסוי והתקציב של השלטון הבריטי הפכה את היישוב היהודי לנושא בעקיפין בחלק הארי של הוצאות הממשלה ככללן, וחייבה אותו, בו בזמן, לשאת בעיקר העול של קיום מערכת הבריאות והחינוך המפותחת שלו.¹⁴

בתנאים אלה היה פיתוחה של הכלכלה היישובית תלוי ביבוא הון יהודי — הון לאומי והון פרטי (שלמרבח המזל לא היו השקעותיו כרוכות בתשלום ריבית — אולם מקורותיו היו חלקי הרכוש הפרטי וההכנסה הפרטית של יהודים שבאו כתרומה חופשית. לפיכך היה זה הון מצומצם בהיקפו — ביחס לדרישות ולתכניות — ותלוי תמיד בתנודות שחלו במערכת הכלכלית העולמית ובפגיעותם של היהודים. ליישוב היהודי כ'חברה פוליטית' בעלת אינטרסים כלכליים-התיישבותיים לא היו שום אמצעי בקרה או הכוונה על ממדי יבוא ההון, עתויו וצורות השקעתו במשק הארץ-ישראלי הלא-ציבורי. ל'חברה הפוליטית' היתה גם שליטה חלקית בלבד על הרכבה הסוציאלית של ההגירה היהודית לארץ-ישראל, ומתוך כך ממילא היתה לה רק שליטה חלקית על תהליכי התגבשותו של המשק ועל המגמות הסוציאליות בו. הון פרטי של משקיעים זרים לא הושקע בדרך-כלל בארץ-ישראל ולא קמו בו מפעלים בבעלות זרה. רוב רובו של כוח-העבודה היהודי הועסק ממילא על-ידי מעסיקים יהודים וניגודי האינטרסים הכלכליים והחברתיים שנוצרו הפכו לניגודים בתוך 'החברה היישובית', שהשפיעו על עיצובה של 'החברה הפוליטית'. כל זאת במסגרת חברתית שבה היתה חקיקה סוציאלית מצומצמת בהיקפה, ואילו ל'חברה הפוליטית' לא היו אמצעים כלשהם לכפות חקיקה או נורמות התנהגות מחייבות על 'החברה היישובית'.

מצב עניינים זה — שתואר כאן באורח חלקי בלבד — קבע את הזירה בה נאבקו המפלגות הציוניות ביישוב היהודי על השפעה ועל כוח והגמוניה. אחדות מהן הצליחו לרכוש לעצמן דומינאנטיות אידיאולוגית ופוליטית כדי לעצב את פני 'החברה היישובית' ואחרות גילו חולשה במישור

12 סוגיה זו תידון במאמרי 'מאזן היתרונות והחסרונות של החברה האוטונומית' [בדפוס].

13 ראה: ש' רייכמן, ממאחו לארץ-מושכ — יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים תשל"ט, עמ' 17-31.

14 ראה נתונים אצל: ק' נברצקי, המנדט ומשק הארץ, מרחביה 1946, עמ' 259-283.

הפוליטיה המפלגתית. דומיננטיות פוליטית היתה תנאי חשוב ומכריע למפלגות שונות כדי לרכוש עמדה ב'חברה הפוליטית' ותנאי הכרחי כדי להשפיע על אופן התהוות 'החברה היישובית'. אולם השפעה פוליטית לא תורגמה בכל מקרה בהכרח להשפעה על אופן עיצוב 'החברה היישובית', וההיפך מזה. שליטה ב'חברה הפוליטית' פירושה לא היה שליטה במגמות-היסוד שעיצבו את פרצופו החברתי של היישוב. כוחות אחרים — חלקם 'יישובי' וחלקם 'לא-נשלט', מחוץ למערכת האוטונומית של 'החברה היישובית', פעלו במציאות זו והיתה להם — גם ללא כוח פוליטי — השפעה דומיננטית על 'החברה היישובית'. לפיכך נכון יהיה לקבוע כי 'מאז ראשית המפעל הציוני ועד להקמת המדינה לא הצליחו החוגים האזרחיים להתגבש בתור כוח פוליטי'.¹⁵ אולם עובדה זו כשלעצמה לא מנעה מהם להטביע חותמם על 'החברה היישובית' כחברה.

ה

המבנה החברתי של היישוב היהודי בארץ-ישראל עוצב במידה רבה על-ידי המבנה החברתי של העלייה היהודית. אמנם ההסתדרות הציונית פעלה ליצירת מכניזם של ויסות ופיקוח על ממדי העלייה ועל הרכבה בתיאום עם השלטונות הבריטיים, אולם שליטתה עליה היתה מוגבלת.¹⁶ אין הכוונה רק למאבקה עם השלטון הבריטי על כמות הסרטיפיקאטים ועל ממדי ה'שדיולי', אלא להרכב הסוציאלי של העלייה. למעשה היתה לה בקרה רק על עלייתם של עולים לפי קריטריון C, דהיינו על עלייתם של 'עובדים'. זו היתה גם הסיבה לכך שעל רשיונות-העלייה לפי קריטריון Ai התנהל המאבק הפוליטי הפנימי הנוקב ואף האלים בתוך התנועה הציונית. אולם למוסדות הציוניים לא היתה בקרה על עלייתם של עולים לפי הקריטריונים האחרים, ועולים אלה היו חלק חשוב של 'החברה היישובית'. בין השנים 1919-1942 עלו ארצה 313,000 עולים ומתוכם, בתקופה שבין מאי 1925 ודצמבר 1942, 47,000 עולים מקטיגוריה Ai, שעלייתם לא הוגבלה על-ידי הממשלה, ובתקופה דומה לערך נכנסו גם כ-9,000 עולים שהכנסתם בארץ היתה מובטחת או שנמנו עם בעלי-הון שברשותם פחות מ-1,000 לירות ארץ-ישראליות מסוגים Aii — בעלי מקצועות חופשיים שיש להם לא פחות מ-500 לירות, Aiii בעלי-מלאכה שכרשותם פחות מ-500 לירות, Avi וכד', סוגים אלה היו ברובם עולים בעלי-משפחות.

'העלייה העובדת', קטיגוריה C, הקיפה קרוב למחצית העולים, אולם רק שתי-חמישיות ממנה היו חברים בהסתדרויות 'החלוץ'. זאת ועוד — ליישוב כ'חברה פוליטית' היה כוח מוגבל לא רק באשר להכוונתה של 'העלייה העובדת' בכללה אלא גם באשר להכוונתה של 'העלייה החלוצית' בתוכה.¹⁷

15 ד' גלעד, 'יחמה פרטית, הון לאומי וגיבוש פוליטי של הימין', אכנים, ה (חשוון תשכ"ה), עמ' 90; י' ספיר, 'הרקע להגמוניה של הסוציאליזם בארץ', הדרך (סיון תשל"א).

16 על תהליכי יצירת העקרונות לוויסות העלייה ראה: M. Mossek, *Palestine Immigration Policy—British*, London 1978. *Zionist and Arab Attitudes*, London 1978. על ההשפעה של חוסר היכולת לווסת את העלייה ואח הרכבה החברתי ראה גם: י' קלנר, 'העליות הראשונות — מיתוס ומציאות, שתי דוגמאות', כיוונים, 1 (סתיו תשל"ט), עמ' 49-29.

17 ד' גורביץ ואחרים, העלייה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בא"י, ירושלים תש"ה, עמ' 67-70. על שיעור העלייה החלוצית ביחס לכלל העולים וביחס לעלייה העובדת ראה: ל"א שריר, החלוץ ותנועות הנוער בפולין 1917-1939, תל-אביב תשל"ט, עמ' 293, 421.

ברור אפוא כי 'החברה הפוליטית' היתה בעלת אמצעי ויסות מוגבלים מאוד בתחום החברתי, ו'החברה היישובית' התפתחה באורח הטרוגני מן הבחינה החברתית. משבר 'העלייה הרביעית' עורר אמנם את השאלה האם אין צורך לווסת גם את עלייתו של ה'מעמד הזעיר-בינוני' המעצב את פני 'החברה' בצורה לא-רצויה מבחינה חברתית וכלכלית? אולם רק בריטינה יכלה להתערב כדי למנוע 'הצפה' של ארץ-ישראל על-ידי משפחות בעלות רכוש מצומצם ולא-מספק.¹⁸ התערבות זאת לא נתבעה.

אין ספק שיחסי הכוחות ב'חברה הפוליטית' הושפעו מאוד מהרכב העלייה ומחלקה של 'העלייה העובדת' בתוכה. אולם היחס בין נתוני ההצבעה בבחירות למוסדות היישוב לבין הנתונים על מספר חברי ההסתדרות הכללית ועל מספר חברי מפלגות הפועלים הארץ-ישראליות מצביע על אי-התאמה בין כוחה של 'החברה ההסתדרותית' כ'חברה יישובית' לבין כוחה כ'חברה פוליטית'. מתוך כך יש נטייה להבליט את חלקה הבונה והמעצב של 'החברה ההסתדרותית' כחברה אקטיבית בתחום ההגשמה. זהו תיאור נכון, אולם מנקודת-מבטה של ההיסטוריה החברתית הוא מתעלם מחלקה המעצב של 'החברה האחרת', ולו גם — מנקודת-מבט ערכית — עיצוב 'על דרך השלילה'. הסיבה לכך היא, כאמור, שבתנאי המסגרת בארץ-ישראל המנדטורית לא היה די בכוח פוליטי כדי לעצב את קלסתרה של 'החברה היישובית'. אמנם נכון כי החברה שמחוץ ל'חברה ההסתדרותית', עצמאיים ושכירים כאחד, היו חסרי עוצמה פוליטית, ומסיבות שונות,¹⁹ אולם השפעתה על 'החברה היישובית' באה לה מתוך עצם קיומה ומתוך הכוח הכלכלי שהיה נתון בידה.

חברה זאת — שמחוץ ל'חברה ההסתדרותית', שהתיאור 'חברה אזרחית' מקיף רק חלק ממנה (אם כי חלק דומינאנטי) — קבעה לא רק את ההרכב ואת הריכוז החברתי של היישוב היהודי בארץ-ישראל; היא השפיעה גם על הרגלי הצריכה, הפנאי והתרבות. היא העסיקה את חלק הארי של הפועלים השכירים שהיו מאורגנים ב'חברה ההסתדרותית' והיתה עיקרו של השוק הפנימי לתוצרת של 'החברה ההסתדרותית'.²⁰ עצם קיומה של חברה 'מחוץ לחברה ההסתדרותית', בתנאים של 'חברה פוליטית' אוטונומית ומוגבלת, קבע כי הרעיונות בעלי האופי הכוללני אשר ניסחו דגם רצוי

18 ארלוזורוב, 'מסקנות' (1928): כתבים (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 50. ארלוזורוב כתב שם: 'השאלה השניה העולה לפנינו מתוך הפוליטיקה של העלייה ודורשת פתרון תכוף — היא הרגולציה העתידה של עליית המעמד הבינוני. עליה זו של המעמד הבינוני היתה עד עכשיו חפשיית לגמרי משיטת הסרטיפיקטים וכד'...

19 ראה, בין השאר: הורוביץ וליסק (לעיל, הערה 1), עמ' 134-135. דומה כי בצד חולשותיה המהותיות של החברה שמחוץ ל'חברה ההסתדרותית' יש לשים לב כי לחוגים מאורגנים בתוכה, שייצגו אינטרסים כלכליים מוגדרים ומובהקים, לא היתה מוטיבאציה להתארגנות לשם רכישת עוצמה פוליטית כתרגום לכוחם הכלכלי. ממילא עוצמה פוליטית בתוך 'החברה הפוליטית' היישובית לא יכלה למסור לידיהם השפעה על השליטה על גורמי היסוד הקובעים את דפוסי המשק והכלכלה הארץ-ישראליים. דפוסיים אלה היו, כאמור, מחוץ לתחום שליטתה של 'החברה הפוליטית'. לכוחות אלה היתה אפוא השפעה על 'החברה היישובית', בלי שיהיה להם צורך בשליטה ב'חברה הפוליטית', ואילו לתנועת העבודה לא יכלה להיות השפעה על 'החברה היישובית' בלי השפעה מכרעת על 'החברה הפוליטית'.

20 ראה: צ' זוסמן, פער ושיוויון בחברה ההסתדרותית 1920-1939 — ההשפעה של האידיאולוגיה הדווינונית והעבודה הערבית על שכרו של העובד היהודי בא"י, רמת-גן 1974.

של 'חברה' היו בחינת רעיונות 'אוטופיים', 'אוטופיה' יכולה היתה להתייחס רק ל'חברה ההסתדרותית'.

נכון אפוא שיחסם של הכוחות ההגמוניים ב'חברה הפוליטית' היישובית כלפי החברה שמחוץ ל'חברה ההסתדרותית' הוכתב לא מעט על-ידי שיקולים של איסטרטגיה פוליטית — רכישת ההגמוניה הפוליטית והבטחתה. אבל הוא הוכתב בראש ובראשונה מעצם קיומה של חברה כזאת — כנתון אובייקטיבי שאינו ניתן לשינוי רצוני ומכוון. קיומה של חברה מחוץ ל'חברה ההסתדרותית' קבע את מגבלותיה של 'החברה הפוליטית', את תחומי המאבק הפוליטי ואת תחומי ההסכמה והפשרה המתחייבים מכך. בנסיבות כפי שתוארו כאן היה הניסוח האידיאולוגי של 'מלחמת מעמדות', שהמסכת האידיאולוגית של מפלגות הפועלים דנה בו באינטנסיביות רבה — חייב להיות מוגבל אובייקטיבית לשני ממדים אופראטיביים: (א) מאבק על ממדי השליטה בהון הלאומי (ומכאן השליטה במוסדות הציוניים) ועל סדרי העדיפויות של ההשקעה של ההון הלאומי; (ב) מאבק של 'איגוד מקצועי' על תנאי-עבודה ותנאי-שכר במשק הפרטי הקיים.

שני הממדים הללו של המאבק לא השלימו בהכרח זה עם זה ולעתים תכופות נמצאו במתח פנימי. מובן שלמושג 'מלחמת מעמדות' כמושג המתאר שאיפה לשלטון פוליטי המביא לתמורה ראדיקאלית בסדרי המשק והחברה, לא יכלה להיות משמעות אופראטיבית כלשהי בארץ-ישראל המנדטורית. המאבק על השליטה בהון הלאומי ועל תנאי-השכר השפיע רבות על דמותה של 'החברה היישובית', אולם היה זה מאבק מוגבל בהיקפו ומוגבל בתוצאותיו.

ל'חברה הפוליטית' המבקשת להדריך ולכוון את 'החברה היישובית' על-פי אמות-מידה נורמטיביות ערכיות היה, אם כן, כושר מוגבל. היא לא יכלה לשנות את מבנה ההון העירוני או לכוון את ההון הפרטי לתחומי השקעה עדיפים. היא לא יכלה להגביל או לווסת את התפתחותה של רמת-החיים. היא לא יכלה לפקח על ממדי היבוא וממדי הצריכה של 'החברה היישובית'. גם השפעתה על תנאי-השכר היתה מוגבלת מטעמים שונים.²¹ בור-בומן, כיוון ששכר-העבודה היה אחד הגורמים המעטים שהיו ניתנים לשינוי 'נשלט' בהוצאות הייצור, הפך המאבק על שכר-העבודה למאבק סוציאלי ופוליטי מרכזי; הוצאות הייצור האחרות, לעומת זאת, נשלטו על-ידי כוחות ומגמות שמחוץ לגדר שליטתה של 'החברה הפוליטית'. 'החברה הפוליטית' אכן השפיעה על רמת-השכר ולהכרעה אידיאולוגית ניתן במישור זה תפקיד חשוב ביותר, אבל בה במידה היתה ל'כוחות המעצבים' ה'לא-נשלטים' הללו השפעה רבה על אופיה ושיטות פעולתה של 'החברה הפוליטית'.

★

מכל האמור לעיל ברור כי לא נכון יהיה למקד את התיאור של התפתחותו של היישוב היהודי בתיאור התגבשותה של המערכת הפוליטית כמערכת המודעת לצורך לקיים שליטה על יסודות

21 זוסמן, שם. וראה לעניין זה גם: ג' מאירסון, 'עזרה הרדית בימי משבר', מעשים ומגמות — פרקים מעבודת ירח העיון של ההסתדרות, תל-אביב תש"ב, עמ' 194-204; מ' אביזהר ו' שביט, 'תיקרה לרמת-חיים — על היעדרם של סטנדרטים לרמת חיים מקסימלית כחלק ממדיניות שוויונית', בטחון סוציאלי, 16 (חמור תשל"ח), עמ' 40-52.

שונים של המערכת החברתית והכלכלית. מודעות כזאת היתה קיימת והיא היתה מאפיין יסודי וייחודי של היישוב היהודי בארץ-ישראל. אולם מאבקם של גורמים ב'חברה הפוליטית' להשגת שליטה על יסודות שונים ב'חברה היישובית' לא נכע במקורו מצורך פוליטי וממסורת פוליטית. הצורך הפוליטי נולד מתוך הנסיבות החברתיות. יתירה מזאת: הכישורים להפיק כוח פוליטי מתוך הנסיבות החברתיות הללו, דהיינו הכישורים לפתח אידיאולוגיה מתאימה לנסיבות וארגון יעיל במסגרת המציאות הנתונה, לא היו רק תולדה של נתונים התחלתיים מתאימים בתחום התודעתי- האינטלקטואלי והארגוני-המפלגתי. גם אם היו נתונים כאלה קיימים, הם יכלו להפוך לעובדות היסטוריות רק מתוך צמיחתם מתוך 'מסגרת ההתייחסות' הנתונה שלהם. לא די לתאר את מידת הכוח של ארגון פוליטי או את מידת התאמתה של אידיאולוגיה למציאות היסטורית ולכוונות היסטוריות; יש לשאול מה היו אותם יסודות חברתיים אשר אפשרו לאידיאולוגיה מסוימת דווקא ולארגון מסוים דווקא להשיג עוצמה. זאת בלי להתעלם ממגבלות כוחה של אידיאולוגיה וארגון – של 'חברה פוליטית' – לעצב דמותה של 'חברה'.

